

Iz jugoslovanskih literatur

Miha
Maté

Mihajlo Lalić in njegovo delo

Ob pisateljevi šestdesetletnici

Črna gora, ta mala dežela, ujeta v svoje skrivnostne, siromašne in kamnite gore, dežela, v kateri so obstajali posebni pogledi na življenje, človeka in odnose med ljudmi, kjer se je skozi stoletja rojevala posebna psihologija, prepredena z neprestanimi boji za eksistenčni obstoj, tako z naravo kot tudi s pohlepnicami in nenasitnimi sovražniki, Črna gora, ki se je ohranjala in plemenitila z narodno pesmijo in pripovedko, ki sta v določenem smislu postali tudi norma posebne družbene morale, prav ta Črna gora je ob pesniku *Gorskega venca* dobila še drugega, velikega in avtentičnega izpovedovalca — pesnika in pisatelja *Mihaila Lalića*. Prav tako kot pred njim Njegoš, je tudi Lalić v svojih delih ves čas ostal na terenu, ki ga dobro pozna in ga je temeljito preučeval, na območju današnje Črne gore. V svojih novelah in romanih je ostal pri črnogorskih ljudeh, ki so najrazličneje podoživljali narodnoosvobodilni boj, pa naj gre za zapornike iz prvih dni revolucije v kolašinskem zaporu, za osamljenost človeka, ki se bojuje s sovražnikom in kruto naravo, ali za peščico izgubljenih partizanov, ki jih neusmiljeno preganjajo četniki in njihovi pomagači, ali za krvavo obračunavanje z neprizanesljivo balkansko tradicijo, ki je dobila svojo najokrutnejšo in bestialno podobo v četniških zločinih zadnje svetovne vojne.

Mihailo Lalić se je rodil leta 1914 kot sin siromašnih staršev v črnogorski vasi Trepči pri Beranah (današnji Ivangrad). Tu je končal gimnazijo, nato pa je študiral pravo na beograjski univerzi. Že kot gimnazijec se je povezal z naprednim delavskim gibanjem, zato ni nič čudnega, da se je v Beogradu že takoj na začetku študija pridružil mladim naprednim intelektualcem, predanim idejam komunistične partije. Zaradi aktivnega sodelovanja v naprednem študentskem gibanju ga je tedanja oblast preganjala in ga dvakrat celo postavila pred sodišče za zaščito države.

Po kapitulaciji stare Jugoslavije je odšel v rojstni kraj in tam sodeloval pri organiziranju osvobodilnega gibanja, toda septembra 1942 so ga ujeli četniki, ga zaprli v zloglasno kolašinsko ječo in ga obsodili na smrt. Toda po kapitulaciji Italije leta 1943 so Nemci zmešali četnikom načrte. Iz kolašinskega zapora so ga odpeljali v ujetništvo v Solun, od tam pa mu je uspelo pobegniti h grškim partizanom. V Grčiji so jugoslovanski borci ustanovili svoj bataljon in Lalić je postal namestnik političnega komisarja. Decembra 1944 se je vrnil v domovino in kot novinar ter urednik sodeloval pri različnih časopisih in založniških hišah, se posvetil književnosti in nam ustvaril celo vrsto pomembnih literarnih umetnin.

V književnosti se je pojavil že med vojnama, in sicer kot sodelavec naprednih glasil *Mlada kultura* in *Naša stvarnost*. Po narodnoosvobodilnem boju, katerega soustvarjalec je bil tudi mladi Lalić, je bilo popolnoma razumljivo, da bo njegova osrednja preokupacija izvirala prav iz teh najsvetlejših, a hkrati tudi najmračnejših dni naše zgodovine. Revolucija, ta čudežna in uresničena beseda, izvirajoča iz tlačenega in ponižanega človeka, ki se je dvignil in s prvimi svobodnimi koraki pričel uresničevati težko pričakovane zamisli, je tudi v Laliću sprostila tisto dolgo časa pritrjeno in skrito energijo, ki je bruhnila na dan v obliki borbene in odrešujoče pesmi. Njegova zbirka pesmi *Po stezah svobode*, še bolj pa njegova kratka proza, ki je izšla kmalu po osvoboditvi (zbirke novel *Izvidnica*, *Izbrane pripovedke*, *Prvi sneg in Skrivnosti bistrih voda*), pa je že dala slutiti pisatelja širokih epskih razsežnosti, ki je in bo ostajal trdno vraščen v dogodke vstaje in narodnoosvobodilnega boja na rodnih črnogorskih tleh. Čeprav v njegovih začetnih delih še ne najdemo globljih umetniških kvalitet, kajti še vedno je bil preveč pod vplivom polpreteklih dogodkov in feljtonističnega prikazovanja ljudi, pa pri tem ne smemo pozabiti, da je pisatelj prav iz mnogih svojih začetnih kratkih proz razvil svoje bogato romansiersko delo.

Romanopisci, ki so pričeli neposredno po drugi svetovni vojni ustvarjati, so bili večkrat postavljeni pred težka vprašanja pri razčiščevanju različnih problemov, ki so se pojavljali v shematiziranosti, v oblikah neživljenjskega dogmatizma, v ustvarjanju lažnih herojskih likov in dejanj ter raznih skokov na stran, ki niso mogli polnokrvno zaživeti. Toda med mnogimi ustvarjalci jugoslovanskih narodov so bili tudi takšni, ki so kaj kmalu dojeli pravo vrednost umetniške besede ter ustvarili dela širokih epskih razsežnosti, globokih notranjih misli, močnih, do potankosti izdelanih likov, ter znali pravilno oceniti in opisati povezanost posameznika z družbo. Takoj po osvoboditvi so jugoslovanske književnosti dobile tri pomembne romane Iva Andrića; ti so z deli Miroslava Krleže v mnogočem dajali osnovni ton in pomen razvoju kasnejšega srbskega in hrvaškega romana. Takó tistega, tako težko pričakovanega obdobja sodobnega romana, ki bi bil nadaljeval delo teh dveh veličin, ni bilo treba dolgo čakati. Naše literature so postale bogatejše z novimi imeni in deli Oskarja Daviča s *Pesmijo*, Dobrice Ćosića z *Daleč je sonce*, z Vladom Desnico s *Pomladmi Ivana Galeba*, Vjekoslavom Kalebom s *Čudovitim prahom* in z Božićevimi *Kurlani*. Vsekakor pa sodi na prvo mesto v tem obdobju Lalićev roman *Svatba*, ker je v mnogočem postal prelomnica v novem jugoslovanskem romanu.

Roman *Svatba* je izšel leta 1948 in je pomenil prijetno osvežitev na področju našega romana, saj je prav v gluhi dobi konvencionalne, brezosebne in deklarativne literature poleg junaške epike in herojske dramatičnosti spregovoril tudi o preprostih, vsakdanjih resnicah malega človeka. Pisatelj Lalić je v njem zajel vse tiste notranje vzgibe človeškega življenja, boja in trpljenja črnogorskih partizanov in rodoljubov, med njimi je bil tudi sam, ki so se v prvi polovici druge svetovne vojne znašli v kolašinskem četniškem zaporu. Lalićeva *Svatba* je potemtakem tudi dokumentirana, avtobiografska izpoved pisatelja, ki ni med mnogimi obsojenimi na smrt niti za trenutek izgubil trdne vere, da je pravičen boj, kateremu se je pridružil. Takšen je tudi njegov glavni junak romana Tadija Čemerkić; s svojo moralno neoporečnostjo, izredno prisebnostjo in z vero v moč nad svojimi krvniki vliva zaupanje in optimistično vero v odrešitev tudi drugim jetnikom. Človeka, ki se trpljenju

neusmiljeno in vsak trenutek upira z akcijami, z bojem, ni mogoče ukloniti in ne zaslužjiti. Čemerkičev boj in boj njegovih tovarišev s krvooločnimi četniškimi zločinci med štirimi stenami kolašinskega zapora nista nič manjša in nič manj pretresljiva kot spopad na bojišču. Toda v tem boju je treba vztrajati do konca, se boriti, biti vedno v akciji, čeprav pod večnim strahom, da te lahko vsak trenutek postavijo pred puškine cevi in zgineš v mlakah krvi kot na tisoče drugih nesrečnikov. Vztrajati v svojem človeškem dostojanstvu, in to v času, »ko je človek postal najcenejša zver, ki lahko vzdrži tudi tam, kjer ne more vzdržati niti kamen,« to je osrednje vodilo Svatbe od tistega trenutka, ko njen glavni junak prestopi prag ječe, pa vse do konca, ko se z majhno skupino tovarišev reši in pričakuje borce, da se jim pridruži pod »rdečo svatovsko proletarsko zastavo«, da tako »skupno oženijo narod z najlepšo lepotico na zemlji, ki se ji pravi pravica in svoboda, skratka: s srečo,« kot pravi Čemerkič.

Kljub temu, da pisatelj v Svatbi še ni podal v odtenkih psihološke fiziognomije drugih zapornikov, ti v celoti zaživijo pred nami v svoji revolucionarnosti, še bolj pa skozi dotik z notranjim svetom glavnega junaka. Svatba simbolično pomeni tudi veliko, vzvišeno pesem teh ljudi, ki na prepadu med življenjem in smrtjo niti za trenutek ne pozabijo na svoje poslanstvo in na afirmacijo vsega, kar je človeškega in plemenitega.

In celo več; jugoslovanske književnosti, do tedaj in še tudi pozneje, obremenjene s črno-belim slikanjem dogodkov iz naše revolucije, so s Svatbo »morda« prvič dobile stvarno prikazano tudi nasprotno stran — izdajalski, četniški tabor. Lalić ni prikazoval samo grozodejstva, ki so jih ti plačanci počenjali nad zaporniki, temveč je med njimi poiskal do neke mere tudi pozitivne lastnosti. V četniku Ančiču je prefinjeno podal enega izmed krvnikov, v katerem pa je le ostal delček človečnosti, ki prihaja vse bolj do veljave, ko občuduje hrabrost in junaštvo zapornikov. V začetku sta to zavist in zloba, v določeni situaciji pa se spremenita v privrženost in javno opredelitev za partizane in za njihov pravični boj.

Stati na robu prepada, gledati v globino, a se vseeno dvigniti, in to prav tedaj, ko se vse podira okoli posameznika, množice, naroda . . . In potem »je treba kreniti k živim in napraviti tisto, kar se ne da napraviti«, kajti nekje daleč, nekje za temnimi obzorji je svetel cilj, ki ni sam sebi namen, ne sme in ne more biti. S temi besedami bi lahko nekako nakazali temeljne črte drugega Laličevega romana *Pomlad nad breznom* (1953). Z njim je pisatelj potrdil, da ni bila Svatba le trenuten navdih, temveč le svetel uvod v širok in ploden opus velikega ustvarjalca in enega od preoblikovalcev našega romana.

Junak *Pomladi nad breznom* Lado Tajović je obremenjen z nacionalno katastrofo iz leta 1941 in s svojo izgubljeno ljubeznijo, ki se kot na tisoče podobnih mladih življenj žalostno konča v ruševinah našega glavnega mesta. Toda treba je premagati sam sebe, iti prek svoje osebne nesreče, pa naj je ta še tako boleča in kruta, vključiti se je treba v življenje, nacionalno katastrofo je treba maščevati in ne objokovati, čeprav je čas takšen, »da z neba padajo celo mrtve ptice«.

Toda Lalić se zaveda, da takšna sprememba glavnega junaka ne more nastati nenadoma, čez noč, zato z natančno psihoanalizo vgrajuje v roman retrospektivna dogajanja iz njegove mladosti, privide in sanje, ki se kot kontrast prepletajo z živo, bolečo stvarnostjo. V teh slikah oživljene trpke

mladosti, ki so prikazane z močjo zrelega izpovedovalca, se kali mladi revolucionar, ki v svojem črnogorskem narodu in v njegovi zgodovini najde oporo, da možato prenese prve udarce iz nesrečne »pomladi nad breznom«.

Čeprav oblikuje pisatelj Pomlad nad breznom na skoraj matematičnih zakonitostih in realnih osnovah, kadar govori o svojem narodu in o zakoreninjenosti svojega hribovskega človeka, pa ne moremo mimo njegovega lirizma, saj večkrat izzveni v čisto, neokrnjeno poezijo. Takšno je tudi pisateljevo osnovno optimistično sporočilo v Pomladi nad breznom: »Naj gredo zbogom stare pesmi in stara žalost, naj ostane samo malo, golo življenje na robu nesreče. Malo, golo, neustrašno! Tisto življenje, ki sredi skal razpne zelen šotor in srka sokove iz trdega granita in poganja korenine, ko je videti, da ga nikjer ni. Naj ostane, naj ostane, naj spet ozeleni . . .«

Po uspešnem romanu Pomlad nad breznom je leta 1955 izšel Lalićev tretji roman *Prelom (Raskid)*; del kritike ga je sprejel precej zadržano. V večnem iskanju resnic o človeku in njegovem življenju, je hotel ustvariti dober psihološki roman, vendar pa na istih tematskih osnovah, prikazanih v drugačnih okoliščinah. Snov je to vsekakor omogočala, kajti glavni junak Preloma, Niko Doselić, revolucionar, v trenutku osamljenosti zdvomi nad svojimi tovariši in se preda sovražniku. Tu se prične njegova odisejada po različnih taboriščih smrti od Kolašina do Soluna, pri tem pa ujetništvo ni najhujše, temveč zavest, da je za večno izgubljen za narodnoosvobodilni boj. Pod takšnim moralno-psihološkim bremenom vidi edino in dostojno rešitev, da junaško in pogumno umre. Toda Doselić ni Tadija Čemerkić iz Svatbe, ki bi z akcijo lahko nadomestil zamujeno. Čeprav v njem žari hrepenenje po ponovni vključitvi in po rehabilitaciji, pa je ta želja le tolikšna, da ga ohranjuje pri življenju, več pa ne zmore. Glavni junak postane tako suženj, iz njega bi bil lahko pisatelj razvil bogate in oprejemljive komponente psihološkega romana. Toda v prvi verziji romana je šel drugo pot, ki je glede na njegova prejšnja dva romana pomenila delen padec v njegovem ustvarjanju. Iz bogatega, avtentičnega gradiva je tako nastal pretresljiv, vendar pa le kroničarski zapis o življenju v koncentracijskem taborišču.

Tega se je pisatelj zavedal, zato smo po slabih petnajstih letih dobili novo, dopolnjeno verzijo romana. Po daljšem obdobju se je ponovno lotil že napisanega romana, vendar z dvema prednostma — z razdaljo časa, ki mu je omogočila, da se je bolj prepričljivo in sproščeno lahko vživel v obravnavanje tedanjih dogodkov in kreiranje likov ter z večjimi pisateljskimi izkušnjami. Takó je iz prejšnjega romana nastala zrela umetnina, v kateri se je, kot pravi kritik Branko Popović, »Lalić otresel nekaterih strukturalnih nedoslednosti, bolje motiviral glavnega junaka, poetično globlje izrazil njegovo usodo, kultiviral jezik in izenačil izraz.« S tem pa je pisatelj potrdil svoje znano pravilo, »da ni na področju umetnosti nič tako dobro, da bi lahko ostalo trajno«.

Z romanom *Lelejska gora* (1957) je Lalić še razširil in poglobil tematiko iz zadnje svetovne vojne. Človek v tem romanu nenadoma ostane sam, postavljen iz oči v oči s kruto naravo, sredi puste in s pastmi prekrite Lelejske gore, v večnem strahu pred preganjalci in njihovimi hajkami. Začne se ena najpretresljivejših dram človekovega življenja: dramatičen boj s samoto in z razburkanostjo intimnega trpljenja.

Lado Tajović, glavni junak romana, je ločen od kolektiva in s krvavo osebno dramo, v kateri je izgubil ljubljeno dekle, doživlja svoje duševne

krize in se bojuje za golo življenje. V tem krčevitem boju s samim seboj in s trdoživo naravo pa se nekdanji revolucionar vse bolj odtuja od meril družbe in celo ciljev, ki si jih je nekoč zastavil. Postane upornik, ki si v težkih trenutkih samoohranitve postavi svoja življenjska merila, v katerih napove in tudi uresničuje svoj boj proti sentimentalnosti, sočutju in kompromisarstvu. Tako se vse bolj odmika družbi, v njem se menjavata strah in upanje — toda eno kot drugo zapušča rane, ki so brez zdravila, ker ga zastrupljajo s sovraštvom in silijo k zlu. Razplet je med dolžnostmi revolucije in peklenskimi silami, ki divjajo okrog njega in ga hočejo ponižati do zverinskih podlosti, nevrednih človeka, iz ene psihične skrajnosti pada v drugo, se poskuša dvigniti in »ponovno sestaviti sam sebe«. V teh notranjih krčih junakove duševnosti pa privrejo na dan skrite sile človekovega egoizma, obupa in zavračanja kakršnikoli obveznosti, da bi se potem zopet oblikovali v elementarno in predano navdušenje revoluciji.

Ta boj je dolgotrajen in naporen, podoben je surovim in neusmiljenim zakonitostim narave, vendar ni tako močan, da bi lahko zlomil Lada Tajovića. Iz neusmiljene surovosti Lelejske gore se kali tudi njegova sposobnost za obrambo življenja, izostri se njegov čut za pasti in presenečenja, narava ga skriva in obvaruje pred hajkami in mu da novih moči. Spomnimo se samo, kako je Lalić ekspresivno prikazal smrt izgubljenega bika, ki je zašel v Lelejski gori, o tem pravi kritik Velibor Gligorić, »da iz nje v gostih curkih krvi brizga elementarna moč narave« in je pisatelj »potonil naravnost, neukročeno in neposredno v njen krvotok. Človek in narava si stojita nasproti iz obličja v obličje, med njima pa je kri življenja«. Ta elementarnost narave pa pride še bolj do veljave v Laličevi svojevrstni in neposredni poetičnosti, s katero je kot razbuhtela narava prepletana vsa Lelejska gora. S tem pa je pisatelju uspelo, da je še bolje in kontrastno preprečljiveje podal bridko človekovo osamljenost v posebnem času, kraju in prostoru, ne da bi bila s tem okrnjena univerzalnost romana.

Poleg glavnega junaka Lada Tajovića pa se v Lelejski gori pojavlja tudi njegov dvojnik — hudič, ki poseblja nihilistične in destruktivne sile v človeku. Lalić, izvrsten psihoanalitik, je vedel, da je treba kot protiutež junakovi osamljenosti postaviti podzavestna stanja, sanje in halucinacije. Takó se hudič pojavlja v vseh težjih Ladovih psiholoških situacijah, postane proizvod te meglene osamljenosti in črna vizija samote. Glavnega junaka poskuša sadistično izzivati in prisluškovati, kdo bo deloval v različnih, pomembnih situacijah. Kljub temu pa hudič ni kakšno imaginarno bitje, porojeno skozi stoletno mitologijo verovanja preprostih ljudi. Junak Lelejske gore ga v svojih monologih celo razredno opredeli, ko pravi: »To, da je brez obleke, ga označuje za pripadnika siromakov in nasprotnika višjih razredov, ki so ga kot takšnega očrnili s propagando.« Prav tako pa tudi pravi, »da je rajši z njim kot z bogom, kajti hudič je zrušeni bog brez oblasti, brez žandarjev...« Toda ko Lado okusi prastaro igro »jačji — tlači«, ne more postati to, kar je njegov dvojnik, kajti on je le človek in s tem tudi humano bitje. Zato se razočaran odvrne od njega, ko vidi, da hudič ni mislec in vidi njegova pota le k zlobi in nasilju. S tem pa glavni junak premaga sam sebe, temne sile, ki so ga hotele raztrgati in iz njega napraviti najkrvoločnejšo zver. Hudič je premagan, premagana je osamljenost, preteklost, v kateri je iskal zatočišče v svoji mladosti, premagana je misel, »da je človek le nesrečen norec, ki se kolje sam s sabo in fantazira, da bi se razdelil na

dvoje, četvero, da ne bi umrl hkrati«. Postane mu jasno, da tudi v naravi sami ni rešitve, saj pravi: »Videl sem le, da se drevo naslanja na drevo, a jaz se moram na človeka.« Lado kmalu nato najde tovariša, revolucionarja Jakšo, ki je podobno taval po grapah in bregovih Lelejske gore, vendar je bila njegova pot mnogo bolj čista in moralno neokrnjena.

Glavni junak se vrača h kolektivu. Po mnogih prepadih in notranjih bojih vidi, da je to edina in prava rešitev. Zato roman na koncu še enkrat mogočno zazveni v čistih poetičnih tonih, z lirsko obarvanimi metaforami, ki pomenijo obračun z neprizanesljivo Lelejsko goro in njenimi zahrbtnostmi: »Sklonil sem se, pogledal, jo potipal z dlanmi. Da, to je pot, tista stara, po kateri so pogosto odhajali v zatočišče in se po dogovorih vračali, da zgrabijo za orožje. Sama se je ta pot pritihotapila k nama in molče ponudila, da naju popelje . . . Korakam po nji, si brišem znoj in se komaj krotim, da ne bi zapel. Že dolgo se nisem počutil tako dobro: vem, kje sem, in ne dvomim, ali je prav ali narobe, kar počenjam.«

Mihailo Lalić je že s tematiko Lelejske gore nekoliko nakazal smer svojega nadaljnega ustvarjanja. Vizija preganjanega človeka, ki se mora umikati in večno ostajati na preži tako pred naravo kot tudi sovražniki, je še bolj eruptivno in še v večjem obsegu zajela njegov naslednji roman, *Hajko* (1960). Po drugi strani pa je Hajka pomenila tudi sintezo dotedanjega njegovega ustvarjanja, saj so v njej združene vse tiste komponente, ki jih je pisatelj prej posamično obravnaval. Takó smo s Hajko dobili delo, v katerem se prepletajo herojske dileme humanosti in junaštva iz Svatbe, razrvanost in negotovost posameznika iz prvih dni revolucije v Pomladi nad breznom, krčeviti boj glavnega junaka iz Preloma, da bi se s častno smrtjo odkupil za napačne poti v svojem življenju, ter osamljenost, upor in ponovno moralno osveščenost v Lelejski gori.

V Hajki se tako v kipeči in divji vojni vihri srečujemo s tragičnimi življenjskimi usodami peščice partizanov, ki so se sredi najhujše zime zatekli v svoja skrita prezimovališča, da bi tam zacelili rane in našli moči za nove boje. Toda neusmiljena hajka, dvignjena proti njim iz najtemnejših globin preganjalcev, ki se kot požrešni in krvoločni psi poženejo za svojo žrtvijo, dobiva vse večji obseg in dramatičnost, dokler skoraj vsi do enega v nadčloveških naporih in mukah ne propadejo.

Pred nami se razrešujejo tragične usode Lalićevih junakov, za katere ne moremo reči, katera od njih je v neusmiljeni gonji hajke pretresljivejša in grozljivejša. Je to morda usoda mladega dekleta Nede, ki v mukah konča pod zločinsko roko krvoločne četniške zveri ravno tedaj, ko bi morala roditi novo življenje, ali ponosna smrt Džane, tiha in samotna, a do konca revolucionarna pot Ivana Vidrića in njegove žene Gare, je to smrt upornega Dosnića ali Dušana Zećanina, ali morda življenje dobrotljivega starca Boška Popovića, ki mora na jesen svojega življenja pokopavati mrtve, ko se na vrelišču smrti razblini hajka!? V vrtincu lova na človeka, v hajki, ki z nezmanjšano krutostjo divja na tem ozkem, človeško usodnem področju, nimamo časa, da bi objokovali njihove tragične usode, ne najdemo predaha v vsej tej surovosti in uničenju človeških src in njihovih življenj. Stihija sovražstva in krutost narave sta v Hajki na mogočnem pohodu, na pohodu, v katerem se sproščajo animalni nagoni in stari, skozi stoletja neporavnani računi tragičnih človeških odnosov in nesporazumov. Treba je premagati zlo, tako v človeku samem kot tudi v življenju, silo, ki hoče zavladati nad člo-

vekom, spremeniti je treba medsebojne odnose, v katerih ne bo človek več suženj človeku. In prav s to svojo humanostjo pomeni Hajka mnogo več kot le tragičen boj skupine črnogorskih partizanov. Ne pomeni torej samo tragično pričevanje o herojskih trenutkih naše revolucije in mračnjaških silah, ki so jo skušale zadušiti. Hajka je hkrati tudi opomin vsemu človeštvu, da se je treba kjerkoli in kadarkoli z vsemi silami upreti nasilju, krivicam in zlu. S tem pa Laličev roman s svojo univerzalnostjo večnega boja na strani pravice preseže ozko določen prostor in čas.

»Hajka je zrelostni izpit človečnosti, moči in morale, dilem strahopetnosti človeštva in neomajnega junaštva«, pravi kritik Predrag Palavestra, »je drama obstoja, tisti isti motiv, ki se kot tiha daljna pesem oglašča v vseh Laličevih delih in jih napolnjuje s smislom večvrstne in nasprotujoče si ljudske stvarnosti.« Zato žrtvovanje Laličevih pozitivnih junakov v romanu ne izzveni kot teatralen propad, kajti junaki Hajke se niti s smrtjo ne izneverijo življenju in svojemu bivanju v njem. Njihove smrti so le zadnje, dokončno potrjevanje njihove plemenitosti in dobrote. Človek ostane človek le toliko časa, dokler se upira zlu, dokler je zmožen, da odloča o svoji usodi, v kateri mora biti tudi smrt podobna življenju in potrditev njegovih vrednosti, to pa je tudi pisatelju osnovno sporočilo v tem romanu. In prav zaradi tega lahko v njem zasledimo tolikšne kontraste glede na temačno stran preganjalcev, ki se z različnimi interesi in cilji pridružijo hajki. Tako si npr. četniški komandant Filip Bekić hoče z nasiljem in krvoločnostjo utrditi svoj ugled egoističnega vaškega samodržca, a zločinec Šogo Grof, to podlo orodje v sovražnikovih rokah, »mogočen in silen« le nad nemočnimi, a pred močnejšimi je le bleda lutka zavoženega in strahopetnega človeka.

»Lalič, pesnik življenjskih tragedij in človeških usod, velikih nemirov v človeku in v življenju, človeških zmed in polomov,« kot ga je označil kritik Velibor Gligorić, se je v Hajki zavedal, da bi pri pisanju tako obširnega dela lahko zašel v golo deskriptivnost in faktografsko opisovanje. Pri takšni raznovrstnosti in mnogoštevilnosti likov, ki se pojavljajo v romanu, to ne bi bilo niti čudno. Toda Lalič je še enkrat potrdil, da obvlada vse prijeme dobrega romanopisca. S strogo doslednostjo izkušenega ustvarjalca je na istem nivoju pomembnosti spremljal življenjske poti skoraj dvajsetih likov iz štirih posebnih taborov: partizanskega, četniškega, muslimanskega in italijanskega ter jih prikazal v njihovih psiholoških in eksistencialnih premikih. Zavedal se je, da mora vsako umetniško delo temeljiti na notranjih človeških situacijah, na prefinjenih vzgibih duševnega reagiranja, ki najde šele potem odziv v zunanem svetu in akcijah, zato je s Hajko ustvaril svoje kompozicijsko najbolj dovršeno delo. S prodorom v človekovo podzavest, ki v Hajki zlasti zaživi v predsmrtnih slutnjah njenih junakov, pa je še bolj prenikavo dokazal, da je eden najbolj poetičnih izpovedovalcev našega modernega, sodobnega romana.

Iz temne megle Laličevih prejšnjih del je v romanu *Pramen zla* (1970) ostal zadnji košček, pramen zla, ki dobi svoj dokončni epilog v zavezniškem taborišču nekje blizu Celovca in pozneje na slovenskem ozemlju, ko se četniški komandant in nekdanji policaj Riko Gizdić iz oči v oči sreča z osvoboditelji in mora še enkrat prehoditi svojo krvoločno, zverinsko pot nasilja.

Negativni junak *Pramena zla* je človek utrjene življenjske filozofije, ki ima svojo glavno značilnost: zvijačo, ki je vsekakor nehumana, vendar upo-

rabna in sprejemljiva za različne oblasti, ki jim je služil. V Riku Gizdiću je združeno vse balkansko zlo, prilagodljivo vladajočemu, kot tudi zavestno sprejemanje vseh slabosti svojih gospodarjev, transformiranje vsake družbenopolitične situacije v svojo korist, a hkrati tudi popolna osveščenost za vsa kruta dejanja, ki jih je storil. Zato pri njem ne zasledimo niti kesanja niti obžalovanja za vsa storjena grozodejstva, temveč preprosto miselnost podrepnika, ki bi storil vse, samo da bi zadovoljil svoje nagone in gospodarja. Glavni junak sprejme svoj poraz kot zmago močnejšega, zvitejšega, zato poskuša vedno najti opravičilo za svojo zverinskost v človeški nepopolnosti in pohlepu, ki sta zanj neuničljiva. Zaradi tega v romanu zaman iščemo svetlih tonov, vse je zavito v črno temo junakove psihe, v kateri ni niti enega samega svetlega žarka, temveč je vse prežeto z diaboličnostjo in zverinskostjo, ki na nekaterih mestih že prehaja v pomračitev uma, in to toliko, da bi o tem zdvomili, če ne bi bil tu navzoč negativni junak, razen tega pa tudi kruta, a resnična zgodovinska dejstva. Lalić nas o tem popolnoma prepriča, saj njegov junak ne konča junaško, temveč pod udarci korobača nekolikanj neuravnovešenega partizana. Lalić nam hoče s tem pokazati, da nobena kazen za zlo ni preostra.

Lalić je pisatelj, ki se neprestano vrača k svojim delom, jih dopolnjuje in jim dodaja nove kakovosti. Takó smo dobili novi verziji *Preloma* in *Lelejske gore*, v *Pramenu teme* pa je Lalić uporabil in razširil novelo iz že objavljene kratke proze *Poslednji hrib*. Prav zaradi tega pa je *Pramen teme* še posebej zanimiv, in to glede na pisateljevo tehniko ustvarjanja. Lalić-romanopisec se v tem romanu popolnoma umakne v ozadje in prepusti pripovedovanje alogičnim, iracionalnim tokovom notranjega življenja glavnega junaka. Lalić se zaveda, da je težko opisovati vojne strahote, kajti vsaka vojna je predvsem pirovanje iracionalnih sil in elementov. Pisatelj, ki skuša prikazati ta čas, se težko opredeljuje za prizore in dogodke pod kontrolo čiste zavesti. Vsekakor je bliže stvarnosti in resnicam, če v svoja dela zajame tudi del deliričnih situacij, konfliktov in sumničenj. Takšen pa je tudi Riko Gizdić, ki skozi obširne monologe pripoveduje svoje temno, zločinsko življenje, v katerem se razslojuje njegova amoralna, nečloveška in umazana zavest. Lalić slika zunanje dogodke le s psihičnimi premiki glavnega junaka, to pa nam dokazuje, da imamo pred sabo živo podan roman toka zavesti.

Z odkrivanjem in obračunavanjem »balkanskega zla« pa se je Lalić drzno spustil na novo področje v neprestanem iskanju in nam osvetlil še drugo stran naše revolucije, kar pa vsekakor pomeni nekakšno nasprotno utež dosedanjemu njegovemu ustvarjanju.

Po širokem spektru romanov iz naše revolucije si je verjetno zastavil eno bistvenih vprašanj svojega ustvarjanja: kako in kam kreniti v še neobdelane in neprikazane vzgibe človeškega življenja in družbe. Tako smo upravičeno lahko pričakovali, da se bo lotil problematike današnjega porevolucijskega človeka in bomo dobili nov, sodoben roman iz polpreteklega ali pa celo današnjega časa. Toda nič takšnega se ni zgodilo. Lalić se je s svojim zadnjim romanom *Vojno srečo* (1973) »časovno« umaknil v prvo polovico našega stoletja, v čas skorumpiranega vladanja črnogorskega kneza Nikole, v obdobje do njega opozicijsko razpoložene črnogorske univerzitetne mladine ter do propada stare Jugoslavije.

Glavni junak je pravnik in dopisni član Akademije Pej Grujević, na začetku tega stoletja se pridruži revolucionarni mladini v Beogradu, ki po-

skuša zrušiti knezovo oblast v Črni gori, in se po daljšem emigrantstvu neposredno pred drugo svetovno vojno zopet vrne med svoje rojake; skozi njegov lik nam pisatelj podaja spekter razmišljanj o plemenski ureditvi črnogorskih plemen, o tradicionalni zakoreninjenosti njihove morale ter o herojstvu teh ljudi, ki hočejo vedno nekaj veljati v svoji sredini, a so nenadoma postavljeni na nivo povsem običajnega človeka. Pesimistični Laličev junak večkrat memoarsko ironično in celo sarkastično spregovori o narodni frazeologiji, o plemenskih slavospevih, o kvazi junaštvih, o nizkostih, o zvičajnosti in lažeh tega plemenskega in v bratstva uokvirjenega človeka.

Intelektualec Grujević pri zbiranju gradiva o svojem plemenu vse bolj razgalja in podira ustaljene mite patriarhalnega in plemenskega pogleda na svet. Pri tem pa na dolgo in široko razmišlja o črnogorski zgodovini, o izviru različnih besed, pomembnih za njegov ožji kraj, o toponomastiki, folklornih običajih in govori o narodni pesmi; te ne povečuje, temveč nam z njeno pomočjo razkriva marsikaj doslej neznanega, o že prej omenjeni plemenski zaprtosti. Postopoma, a dosledno nam pisatelj kaže nekdanje vrednote, kot so npr. herojstvo, strah pred sramoto, spoštovanje preteklosti in napačno mišljenje, da so predniki že davno prej določili poti, ki jih je treba za vsako ceno nadaljevati, čeprav so negativne, kot preživela ideologija patriarhalnosti, ki je v preteklosti zavirala razvoj mnogih naših narodov, ne samo črnogorskega. Takšne vrednosti so se nenadoma pokazale kot nesprejemljive in pri vse boljši in vse večji kolektivnosti, lahko rečemo pri državni urejenosti, tudi odvečne. Patriarhalna povezanost in z njo tudi plemenska sta takó postali navlaka, ki jo je bilo potrebno odvreči, to pa so različni narodi, ne samo jugoslovanski, z večjimi ali manjšimi pretresi tudi storili.

Vojna sreča je potemtakem družbenopolitičen roman, ki kritično in enkratno spregovori o razpadanju plemenske ureditve in patriarhalne ideologije, seveda na strogo determiniranem področju in v avtentično danih situacijah. Da pa takšna miselnost še ni premagana in dokončno odpravljena, dokazuje tudi to, da je Laličev roman takoj ob izidu naletel na odpor pri nekaterih bralcih v Črni gori; prav s tem pa so potrdili, da je pisatelj skozi preteklost dokaj drzno, lahko rečemo revolucionarno udaril po tistih, ki takšnih oblik še niso mogli premagati in so jih kot svetinje ali pa kot »lažno kamuflažo« prenesli celo v današnji čas.

Vojna sreča pa je tudi igra sveta, »loterija«, kot pravi »Lalić, »ki jo je treba igrati. Vsakdo mora vanjo nekaj staviti in vsakdo upa, da bo kaj dobil — nekdo slavo in odlikovanje, drugi rano in protezo, nekdo rop, kakšno senco na svoje ime, a večina bo dobila neobrasel, neznan grob v samoti, ki bo skupen ali zaseben.« Čeprav zvenijo te Laličeve besede zelo pesimistično in mračno, pa so hkrati tudi opozorilo pred varljivostjo »vojne sreče«, ki le jemlje in malokrat zadovoljuje tako zmagovalca kot tudi poraženega. Proti temu pa se je treba nenehno bojevati.

Če ob koncu strnemo misli, potem lahko rečemo: pisatelj Mihailo Lalić je s svojimi deli vedno stal na usodnih prelomnicah človekovega življenja. To življenje je prikazoval z različnimi premiki črnogorskega človeka, vendar na način, ki je prerasel ozke, določene okvire in sredino, iz katere je pisatelj črpal gradivo. Njegove življenjske resnice, izpovedane z močjo velikega pesnika o življenju in smrti, o velikih in majhnih porazih in zmagah človeka, o njegovem večnem premagovanju zla in krivic, so postale splošno

veljavne resnice kateregakoli časa in prostora. Z izvirnostjo svojih motivov in slik, s sugestivnostjo jezikovnega izraza, a predvsem s svojim pretresljivim psihološkim prikazovanjem vojnega časa, nam je Lalić ustvaril velika dela naših književnosti, v vrh pa vsekakor sodita romana *Lelejska gora* in *Hajka*.

Meta
Grosman

Možnosti opisovanja doživetja besedne umetnine

V razpravi bi radi opozorili na nekaj vprašanj v zvezi z doživljanjem literature, na katera kažejo poskusi opisov doživetja besedne umetnine. Če dopuščamo možnost popolnega opisa kakega pojava ali predmeta, konkretni opisi večkrat pomenijo le delno uresničitev take možnosti. Poleg bolj ali manj celovito zajetih značilnosti opisanega pojava pa taki opisi opozarjajo tudi na omejitve opisovanja samega.

Te omejitve so najrazvidnejše v jeziku kritike: v izboru in poimenovanju posameznih elementov in vidikov pojava ter v konceptualizaciji poglavitnih kategorij. Tako opredeljeni jezik kritike že tudi sam po sebi postane izvor nadaljnjih omejitev: kritikom omogoča, da vidijo in razčlenjujejo le nekatere probleme, medtem ko drugi ostanejo njihovim očem za vedno skriti. Tako razmerje med opisovanjem in opisovanim pojavom lahko zasledimo pri številnih opisih literarnega doživetja.¹ Problematika opisovanja doživetja besedne umetnine nam bo tako neposredna podlaga za razmišljanje o nekaterih razsežnostih doživljanja literature. Hkrati pa se bomo ob tem srečali tudi z vprašanji o naravi, možnostih in smiselnosti poskusov konceptualizacije idealnih modelov literarnega doživetja spričo dosedanjega poznavanja temeljnih sestavin in njihovih medsebojnih odnosov v takem doživetju.

V primerjavi z razpravo J. Kosa »K problematiki literarno-estetskega doživljanja«,² ki opredeljuje pojem »literarno-estetski doživljanje« kot »psihično realnost, ki nastaja v zavesti bralca ali poslušalca ob adekvatnem dojetju kakega literarnega teksta, t.j. literature«, bo nas zanimalo predvsem doživljanje literature kot bolj ali manj zapleten proces, ki nastaja ob bralčevem srečanju z besedno umetnino. Medtem ko Janko Kos skuša določiti splošni model literarno-estetskega doživljanja kot »tisto psihično realnost, ki bi nastala, če bi bralec v celoti in do kraja realiziral vse tisto, kar sestavlja literarni tekst in se nudi doživljanju v realizacijo... na način, ki je za takšno dojetje edino primeren« in opisuje »bistvene strukturne poteze literarno-estetskega doživljanja v njegovi splošno idealni podobi« kot celotnost, kontinuiranost, sintetičnost, spontanost in nereflektirano naivnost, bo naše

¹ Primeri kritičnih opisov literarnega doživetja, ki jih bomo navajali v tej razpravi, bodo zvečine vzeti iz anglo-ameriške kritike oziroma literarne teorije. Relativna homogenost te kritike omogoča nekatere posplošitve, ki ne veljajo za opise literarnega doživetja, kot jih najdemo na primer pri Lotmanu in R. Ingardenu ter nekaterih drugih avtorjih, čeprav gre — vsaj načelno — večkrat za isto problematiko.

² Janko Kos, K problematiki literarno-estetskega doživljanja, *Sodobnost*, XI (1973), št. 7 in 8—9, str. 632, 638 in 139.